

Historia tujetschina dil 19avel tschentaner

Denter invasiun, paupradad e renovaziun

Il 19avel tschentaner ei staus per la Val Tujetsch in temps da grondas midadas. El ha entschiet cun uiara, occupaziun e sblundergiadas ed ei ius a fin cun meglieras vias, scolaz, ovras da protecziun e novas uniuns culturalas. La veta ei denton restada ditg greva: la populaziun viveva dall'agricultura e dall'alpicultura e stueva far frunt a lavinas, auas grondas, raccoltas fallidas, paupradad ed emigraziun.

L'invasiun franzosa da 1799

Il 6 da mars 1799 ei in datum decisiv per Tujetsch e per l'entira Cadi. Truppas franzosas ein vegnidas sul Pass Alpsu e han rut en ella val. Il 5 da mars vevan ellas bivaccu sil pass en cundiziuns d'unviern fetg diras. Il mars era il pass cuvretg da neiv e strusch accessibels; tuttina ei l'armada professiunala vegnida naven dad Ursera viers Tschamut.

La populaziun era alarmada, denton mo insufficientamein preparada. Els Austriacs avevan empermess sustegn e promoviu la resistenza dils Grischuns. Era la baselgia veva presentau ils Franzos sco inimitgs dalla cardientscha catolica. Els umens dalla val eran purs e muntagnards, buca schuldada scolada. Els disponevan da faultschs, ristials e paucas armas e sefidavan sin lur curascha, lur cardientscha e las empermischuns austriacas.

A Tschamut e Selva han ils Franzos entschiet a spogliar las casas. Dunnas, affons e glieud veglia ein fugi encunter Rueras e Sedrun. Els umens han empruau da frenar l'armada egl uaul Tschuppina e silsunter a Dieni, nua ch'igl emprem Tujetschin ei curdaus. La resistenza ha buc pudiu impedir l'avanzada. A Sedrun ei la baselgia parochiala da sogn Vigeli vegnida spogliada da sias custeivladads; il plevon, che veva fatg resistenza, ei vegnius mazzaus. In'ulteriura emprova da defender la val ha giu liug a Bugnei.

Il 11 da mars 1799 ei s'avanzai viers Mustér. Leu ha l'attacca dils purs sfurzau els da seretrer atras Tujetsch ed anavos sul pass. Quella victoria momentana ha denton provocau ina greva vendetga. Cura ch'els Franzos ein turnai, han els devastau Mustér e la claustra. Tujetsch ei mitschus d'in incendi general, mo numerus umens dalla val ein morts pli tard ella battaglia da Rehanau.

Contribuziuns e paupradad

Sunter ils cumbats ha la populaziun stuiu pagar contribuziuns enormas all'armada franzosa. Gliestas contemporanas documenteschan las quantitads da victualias, animals, rauba e daners ch'ei vegnidas pretendidas. Ellas dattan perdetga ch'ei deva avon l'invasiun in cert beinstar, mo era che quel ei vegnius destruius en cuort temps. Els onns suandonts han differentas armadas traversau la val. Franzos, Austriacs e Russ pretendevan mintgamai vivonda, alloschi ed agid per il transport sul pass.

Malgrad quella miseria ei la populaziun carschida. Entuorn 1800 vivevan circa 900 persunas en Tujetsch; igl onn 1835 eran ei gia 1116. La val saveva denton nutrir mo in diember limitau da carstgauns. Cura che quella limita era surpassada, mancavan tratsch, pavel e lavur. Grondas famiglias eran usitadas, mo buca tuts affons savevan pli tard sorprendere in bein ni fundar ina existenza ella val.

La statistica da 1840 muossa la dimensiun dalla paupradad. La vischnaunca stueva sustener 140 persunas basignusas, da quellas 126 indigenas e 14 jastras. Quei corrispundera a circa 15 pertschient dalla populaziun. Denter ils basignus eran 45 affons

sut diesch onns e 19 persunas ch'eran, pervia dalla vegliadetgna ni impediments, buca hablas da luvrar. Trentatschun persunas mavan per las vischnauncas entuorn a rugond almosnas.

La paupradad era pia buca mo il resultat da munconza da premura. Ella derivava d'ina economia alpina vulnerabla, dalla surpopolaziun, da raccoltas malsegiras e dils cuosts dall'uiara. Malsognas dils animals e fieras fleivlas savevan decider, enteifer in onn, denter in'existenza mudesta e la pupira.

Ils vitgs e la cuminonza

All'entschatta dil 19avel tschentaner cumpigliava Tujetsch quitordisch vitgs ed uclauns: Tschamut, Selva, Rueras cun Giuv, Camischolas cun Zarcuns, Sedrun cun Gonda e Salins, Bugnei cun Nislas e Gravas sco era Surrein cun Nacla, Canadal e Foppas. El decuors dil tschentaner ein plirs uclauns vegni bandunai ni reduci sin singulas casas. Giuv, Salins, Nacla, Canadal, Nislas e Gravas han piars successivamein lur funcziun sco habitadis independents.

La val naven da Garmischeras entochen sil Cuolm d'Ursera formava ina unitad geografica e sociala. Il num Tujetsch designava l'entira val e da quella derivava il num dalla vischnaunca. Sedrun, malgrad sia baselgia parochiala e sia posiziun centrala, ha buca dau il num alla cuminonza. Quella concepziun dalla vallada sco unitad ha giu gronda impurtonza per l'organisaziun dallas alps, dallas vias, dallas scolas e digl'agid als paupers.

L'agricultura muntagnarda pretendeva ina stretga collaboraziun. Pastiras, alps, uauls ed aua stuevan vegnir regulai. La vischnaunca ed ils vischinadis decretavan normas per la pasculaziun, la cumpra e vendita d'animals e l'utilisaziun dalla lenna. Indigens e persunas d'ordeifer pagavan taxas differentas. Ei deva savens dispetas per mintga toc prau e pastira, per dretgs da passadi e per l'utilisaziun dallas resursas.

Quellas prescripziuns protegieván il fundament economic dalla cuminonza, mo ellas limitavan era la libertad individuala. La controlla sociala era ferma: ils vischins observavan in l'auter, e la baselgia e las autoritads influenzavan la conduita privata. Tujetsch era ina cuminonza solidara e necessitada alla solidaritad, denton era ina societad cun obligaziuns claras e cun pauc spazi per viver ordeifer las normas tradiziunalas.

Alps e grevezias feudalas

All'entschatta dil tschentaner eran impurtontas alps aunc ligadas culla claustra da Mustér. L'Alp Tschamut s'udeva al vischinadi da Tschamut ed era in'alp feudala dalla claustra. Ella vegneva cargada cun schetgs, vaccas, cauras e nuorsas. Il tscheins annual muntava 140 crenas caschiel, pia circa 105 kilograms. Pader Placi a Spescha descriva l'alp sco aulta e selvadia, mo vasta e reha da latg; ella retscheiva l'aua dalla tgina dil Rein Anteriur.

Era las alps Val Giuv e Val Val eran feudalas. Ellas valevan sco bialas alps, favoreivlas e rehas da pavel. Per ellas stuevan ils pursanavels furnir annualmein 600 crenas caschiel grass. La claustra astgava entscheiver a prender il caschiel nua ch'ella vuleva, stueva denton cuntinuar ella retscha tochen che la quantidad era contonschida. Pli tard vegneva il tscheins savens pagaus en daner il di da sogn Martin.

Igl onn 1807 pasculavan sin l'Alp Nalps da Grass 1000 tochen 1200 nuorsas bergamascas, arrivadas dil nord dall'Italia. Il nurser bergamasc vegneva numnaus il

pigurer. Il tscheins da pasculaziun ha purtau 390 flurins e muossa che las alps eran era colligiadas cun in'economia surregiunala.

Il process da liberaziun dallas greveziass ei vegnius a fin ella secunda mesadad dil tschentaner. Igl onn 1861 ei Tujetsch s'obligaus da pagar giu il tscheins dallas alps Val Giuv e Val Val cun in capital da 7650 francs. Ils da Tschamut han acquistau lur alp dalla claustra e vendiu ella 1866 als vischins dalla val. Il medem onn ein era Val Giuv e Val Val daventadas definitivamein tujetschinas. Cun ina davosa cunvegna ein ils dretgs e las obligaziuns feudalas denter claustra e vischnaunca vegni sligiai.

Lavinas fiug ed auas grondas

La natira ha marcau il 19avel tschentaner cun catastrofas. Igl onn 1808 ha ina lavina destruiu ina gronda part da Selva. Ventgatschun persunas ein mortas ella neiv. Mo nov onns pli tard, il fevrer 1817, ein las lavinas dalla Pulanera e dalla Val Milà s'unidas e sederschidas sin Rueras. Quarontasis persunas ein vegnidas satradas; ventgasiat han piars la veta e scheniv han saviu vegnir spindradas.

Per proteger Rueras ei vegniu erigiu in'imposanta uestonza. Igl onn 1826 veva ella ina lunghezia da circa 135 meters, sisum schizun 140 meters. Ella era tschun tochen sis meters aulta sur il tratsch e sisum dus e miez tochen treis meters lada. Treis ferms peis sustenevan la construcziun encunter Crestas. Quell'ovra documentescha co la cuminonza ha empruau da rispunder tecnicamein ad in prighel permanent.

Era il fiug smanatschava ils vitgs construi per gronda part da lenn. Ils 11 da fenadur 1822 ei in incendi ruts ora ella part occidentala da Camischolas. Il fiug ei sederasaus spert viers ost ed ha barschau tuttas casas. Duas persunas ein mortas ellas flommas. Per reconstruir il vitg han ins organisau collectas e rimnau agid.

Las malauras da 1834 e 1868 han devastau praus e rivas. Igl onn 1834 ha il Drun da Sedrun midau direcziun cuort avon la punt e smanatschau il vitg, la baselgia ed il santeri. Ils donns a Tujetsch ein vegni calculai sin 21'983 renschs grischuns. Gia 1837 ei il vau dil Drun vegnius menaus si e francaus per menar l'aua e la bova dadens il vitg agrad engiu. L'aua gronda da 1868 ha danovamein caschunau donns considerabels, surtut allas rivas dil Rein Anteriur giu Las Rueras.

Onns senza stad e senza vivonda

Ils onns 1816 e 1817 ein restai ella memoria sco onn senza sulegl ed onn dalla fom. La raschun principala era l'erupziun dil vulcan Tambora ell'Indonesia ils 10 tochen ils 15 d'avrel 1815. Immensas quantitats da tschendra ein arrivadas ell'atmosfera ed han reduciu la forza dil sulegl. En vastas parts dall'Europa ei la stad 1816 stada freida e bletscha; las raccoltas ein sediminuidas e la vivonda ei daventada cara.

Pader Baseli Berther ha conservau regurdientschas dalla fom en Tujetsch. Ins fageva paun cun borlas. Sch'ins anflava in truffel cura ch'ins arava la primavera, vegneva il tratsch furschus giu ed il truffel magliaus crius. Ina dunna da Selva mava ora si Davet per encurir urteis mangiauns, il Guter Heinrich, per che la famiglia hagi insumma enzatgei da magliar. Quellas notizias concretas muossan la dimensiun dalla miseria meglier che cefras abstractas.

Era ils onns 1840 ein stai caracterisai da scartezia da garnezi. Denter 1846 e 1847 ha la malsogna da truffels destruiu ina part essenziala dalla raccolta, ed ils onns suandonts han era purtau pauc garnezi. Las primaveras e stads dils onns 1850 tochen 1854 eran bletschas e freidas. Ils prezis ein carschi, e surtut purs pigns, luvriers e mistergners han pituu dalla munconza da vivonda.

Igl unviern 1851 e 1852 ei staus extraordinariamein dirs, e la raccolta da 1852 ei stada schliata. Biars habitonts han stuiu ir el Vorarlberg per luvrar en fabricas. Ina societad che viveva bunamein exclusivamein da siu agen tratsch era fetg dependenta da mintga variaziun climatica. Cura che plirs onns fleivels suandavan in l'auter, restava savens mo l'emigraziun temporara ni definitiva.

Affons fumegls e survetsch militar

La munconza da lavur sfurzava gia ils affons da bandunar temporarmein la val. Els mavan la primavera giul Schuob e luvraivan la stad sco fumegls e fumitgasas. La veta leu dependeva fermamein dil patrun. Entgins affons anflavan ina buna casa; auters vegnevan surduvrai e returnavan cun donns corporals ni psychics. Per las famiglias muntagnardas muntava lur absentia denton ina bucca pli pauc da nutrir.

La dumbraziun da 1835 indichescha 17 persunas da Tujetsch en Baviera sco fumegls ni fumitgasas e 35 en Schwaben. Igl onn 1849 eran 37 affons tujetschins giul Schuob. Quellas cefras dattan mo ina fotografia d'in moviment che ha cuzzau decennis. Entgins giuvens returnavan pli tard sco fumegls el puresser. En la Tiaratudestga vegnevan els savens numnai ils 'Schweizers', ina denominaziun che designava era lur mistregn. Plirs han maridau leu, surpriu beins purils ni fundau cascharias.

In'otra pusseivladad da gudogn era il survetsch militar sut crunas jastras. Igl onn 1835 stevan sis giuvens tujetschins en Hollandia, sis a Ruma e diesch a Neapel, en tut ventgadis umens. Igl onn 1841 era Ulrich Wenzin da Tujetsch emprem sutlittinent el regiment Stockalper dil survetsch royal napolitan. Aunc 1848, cuort avon che quei survetsch vegni scumandaus, stevan dudisch Tuatschins sut general de Latour el survetsch papal a Bologna.

Migraziun d'affons e survetsch mercenari eran differentas rispostas al medem problem: la val purscheva buca lavur e tratsch per tuts. Els purtavan daners a casa, mo separavan famiglias e metteván ils pertucais en situaziuns riscadas. Tuttina han quels moviments era colligiau Tujetsch cun regions lontanias e purtau novas experientschas ella val.

Emigraziun ell'America

Entuorn 1850 ha entschiet ina nova fasa dall'emigraziun. Denter 1850 e 1930 han circa 300 persunas bandunau la Val Tujetsch per viver els Stadis Uni dall'America. Per biars era quei la suletta pusseivladad da mitschar dalla pupira economica. Auters eran fascinai dall'aventura e dalla speronza da construir in'atgna existenza. Tenor las notizias disponiblas eis ei reussiu als biars da s'etablir.

L'emigraziun ha descargiau ina val che saveva nutrir mo circa 900 persunas. Ella ha denton era purtau sperdita. Mintga partenza muntava che famiglias vegnevan spartidas e che forzas da lavur, enconuschientschas e giuvens carstgauns muncavan. La decisiun da partir era perquei buca mo persunala; ella influenzava l'entira cuminonza. Brevs e daners dils emigrants mantenevan savens il contact cun la patria.

Parallel all'emigraziun transatlantica ha ei dau, surtut denter 1870 e 1890, ina pli mudesta emigraziun el sid dalla Tiaratudestga, en Baviera ed el Württemberg. Quella cuntinuava las veglias vias dils affons e fumegls schuobs. Persunas da Tujetsch anflavan lavur el puresser, ella producziun da caschiel ni en auters mistregns. Entgins restavan definitivamein e fundavan famiglias.

L'emigraziun ei in dils temas centrals dil 19avel tschentaner tujetschin. Ella ei naschida dalla paupradad, mo ella ei era ina historia da curascha, mobilitad e capacita d'adattar.

La val, che para isolada, era en verdad colligiada cun l'Europa e cun l'America entras biografias e reits da.

La scola damenta publica

Tochen viaden ella mesadad dil 19avel tschentaner schischeva l'instrucziun principalmein els mauns dil clerus. Las caplanias eran vegnidas fundadas era per garantir la scola. Il caplon instrueva sut la survigilanza dil plevon. La religiun catolica steva el center; dasperas empredevan ils affons da leger, scriver e far quen. Il temps da scola cuzzava da sontga Catrina tochen venderdis sogn, denton saveva el vegnir scursanius sch'ina primavera tempriva pretendeva la lavur dils affons sils beins.

Igl onn 1846 ei la scola vegnida declarada obligatoria el cantun Grischun. Tujetsch ha reagiu spert. Igl onn 1848 ha la vischnaunca eligiù Placi Antoni Biscuolm sco scolast annual. El instrueva buca mo ils affons, mobein era la giuventetgna ed ils carschi, sunava l'orgla e tgirava il cant sacral. Quella emprova innovativa ha cuzzau treis onns. Silsunter instruevan scolasts e scolastas duront il temps uffical da scola e stuevan dasperas esser purs ni gudignar lur paun cun in'otra occupaziun.

Denter 1848 e 1862 ein vegnidas construidas pliras casas da scola. Sedrun ha survegniù 1848 ina casa sin il plaz Cadruvi, e Cavorgia ha medemamein baghegiu ina scola quei onn. Rueras ha survegniù sia casa da scola 1850. Per Selva e Tschamut deva ei naven da 1852 ina stanza da scola a Sut Crestas ella casa pervenda. Camischolas ha construiu siu baghetg da scola 1862.

Gl'engaschament per l'instrucziun ei staus accumpignaus da difficultads finanzialas. Tuttina han ils cussegls da scola e la populaziun investau cuntinuadamein en ina megliera basa per ils affons. La scola ha plaun a plaun slargau sias finamiras sur l'instrucziun religiosa ora. Ella ei daventada ina instituziun communal e stueva preparar ils giuvens per ina societad che pretendeva dapli lectura, scartira, quen e mobilitad.

Via Alpsu e veta culturala

Gia igl onn 1837 ei vegniu elaborau in plan per ina via carrabla sul Pass Alpsu. La realisaziun ha denton duvrau bunamein treis decennis. Igl onn 1862 han ins entschiet il stradun naven da Mustér entochen Sontga Brida. Igl onn 1863 era la secziun sura finida, inclusiv tschun punts da crap a Bugnei, Sedrun, Camischolas, Rueras e Dieni. La via sil Cuolm ei vegnida entschavida 1863 e terminada 1864.

Il stradun da Mustér tochen Ursera mesira 31,4 kilometers, era 4,8 meters lada ed ha custau 446'400 francs. El era vegnius concepìus era sco via militar ed ha survegniù sustegn federal. Per Tujetsch ha el muntau ina migliur decisiva: transport da persunas e rauba ei daveitaus pli segir e regular, las fieras eran pli accessiblas e la val era colligiada pli stretgamein cun la Surselva e cun Uri.

Ella secunda mesadad dil tschentaner ein era novas uniuns culturalas naschidas. Entuorn 1850 ein ils dus chors-baselgia da Sedrun e Rueras seformai, schegie ch'ìls datums exacts ein buca enconuschents. Igl onn 1869 ei il chor viril da Sedrun vegnius fundaus e 1875 la Societad da musica Sedrun. Quellas uniuns han promoviu il cant, la musica e la cuminanza ordeifer il rom strictamein economic.

Il progress ei denton buca staus linear. Ils 7 da fenadur 1875 ha in stemprau cun garniala gronda sco ovs da gaglinas destruiu il fretg dado igl Uaul da Sontga Brida. A Zarcuns, Camischolas, Salins, Gonda e Sedrun eran las culturas manizzadas; era il pavel sin pastiras ed alps ei vegnius donnegiaus. Il donn ei vegnius calculaus sin 40'000 tochen

50'000 francs. Aunc alla fin dil tschentaner saveva in'unica malaura periclitar il resultat da tutta lavur annuala.

La fin dil tschentaner

Ella davosa part dil 19avel tschentaner ein las ovas da protecziun e la tgira dil territori vegnidas pli impurtontas. Igl onn 1891 ha la vischnaunca entschiet cun la plontaziun da Rusas sur Selva. Cantun e Confederaziun han contribuiu 7697.20 francs. La replontaziun dueva stabilisar las spundas e reducir il prighel da lavinas e d'erosiun. Ella muossa ina nova moda d'agir: buca mo reconstruir suenter ina catastrofa, mobein prevegnir sistematicamein.

La stad 1896 ei stada renomada per sia plievgia cuntinuada. La raccolta era en prighel ed il pievel ha implorau megliera aura. Ina processiun ei ida da Sedrun a sogn Gions a Mustér, sin claustra ed anavos, senza pausa. Ils participonts han recitau il rusari durant igl entir viadi. Quella episoda muossa con stretg che lavur agricola, aura e cardientscha eran colligiadas aunc alla fin dil tschentaner.

En medem temps semidava la veta. La via Alpsu facilitava il traffic, las scolas eran etablidas, ils dretgs feudals dallas alps eran sligiai e chors e musica enrihevian la cultura. Fotografias dils onns 1890 muossan ils vitgs en ina cuntrada cultivada, cun praus, mises, uauls ed il Rein Anteriur. Ellas documenteschan denton era ils habitadis pigns, dependents d'ina economia da muntogna.

Il 19avel tschentaner ha pia menau Tujetsch dalla crisa dall'invasiun franzosa alla moderna. La populaziun ha buca surmuntau la paupradad d'in di sin l'auter. Ella ha denton creau premissas novas cun vias, scolas, ovas da protecziun, cumpra dallas alps ed organisaziuns culturalas. La historia ei marcada da sperditas e partenzas, mo era da resistenza, solidaritad e ferma voluntad da mantener la cuminonza.